

İşletmecilik Tarihi Açısından Osmanlı İktisat Tarihi Birikimine Bakış*

Seven Ağır†

(İktisat Bölümü, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, Türkiye)

ARTICLE INFO

Yayın Bilgisi

Received/Başvuru
19/01/2016

Accepted/Kabul
04/03/2016

Anahtar Sözcükler:

Osmanlı iktisat tarihi
İşletmecilik tarihi
Girişimci ağları

* Bu makalenin ilk versiyonu Haziran 2014'te Yalova İşletme Bölümü tarafından düzenlenen 1. İşletmecilik Tarihi Çalıştayı'nda sunulmuştur. Çalışma, "Avrupa'nın Çevre Ülkelerinde İş Örgütlenmelerinin Evrimi: Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti, 1850-1950" isimli Marie Curie Projesi (2013ABH67840006) tarafından desteklenmiştir.

ÖZ

Bu çalışma Osmanlı iktisat tarihinin 'işletmecilik tarihi' için sağladığı birikimin bir değerlendirmesini yapmayı ve bu sayede Osmanlı-Türkiye işletmecilik tarihi alanında yapılabilecek kuramsal ve görgül çalışmalar için bir yol haritası sunmayı amaçlamaktadır. Osmanlı iktisat tarihi yazınında genel anlamda özel sektörün iktisadi faaliyetleri, daha dar anlamda ise 'işletmecilik' faaliyetleri çok az sayıda çalışmaya konu olmuştur. Bu eksiklikte şüphesiz Osmanlı iktisat tarihinin yaygın ön kabullerinin rolü vardır. Bu çalışma, devletin özel sektörü şekillendirmekte belirleyiciliği, girişimcilik eğilimlerinin zayıflığı ve İslam hukukunun 'durağan' niteliklerine dair bu ön kabullerin işletmecilik tarihi alanında son dönemde genişleyen karşılaştırmalı perspektifi sayesinde yeniden değerlendirmektedir. Bu değerlendirme ışığında Osmanlı iktisat tarihinin işletmecilik tarihini besleyebilecek, fakat henüz 'kuramsal' bağların kurulmadığı üç alt alan tespit edilebilir: i) Osmanlı girişimci ve girişimci ağlarını özellikle 'aile tarihleri' ve etno-kültürel ağlar üzerine incelemeler, ii) Osmanlı esnaf girişimleri ve modern dönem sanayi teşebbüslerini ele alan araştırmalar, iii) 'Hukuk ve iktisat' alanı ile kısmi kesişimi olan ve işletmecilik tarihi alanına doğrudan katkı sağlayabilecek 'Osmanlı kurumları' yazını. Çalışmada ayrıca bu üç alanın işletmecilik ve iktisat yazının kuramsal araçları (örgütsel kuram ve örgütsel kültür yazını, iktisat alanından işlem maliyetleri alanı ve sözleşme kuramı) ile olası bağlantılarına işaret edilmektedir.

A Review of the Ottoman Economic History Literature: Prospects for Business History Research

ABSTRACT

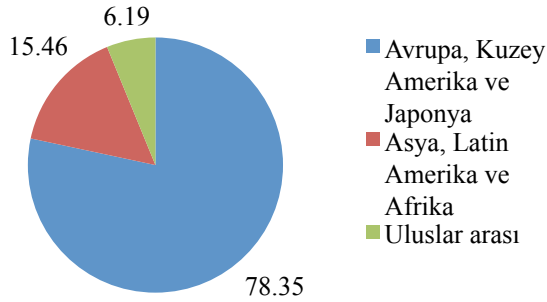
This study aims to offer an agenda for theoretical and empirical research in the Ottoman-Turkish business history by reviewing the Ottoman economic history literature. Private economic sphere in general, and business activities in particular, have found little place in the Ottoman economic history literature. The presumptions of the Ottoman economic history literature must have played a role in this gap. With recourse to the recent comparative research in economic history, this study challenges these underlying assumptions about Ottoman peculiarity: the decisive role of the state in shaping the economic realm, the weak entrepreneurial culture, and the stagnant features of the Islamic law. It highlights three subfields of Ottoman economic history that could be relevant for business historians: i) research on Ottoman entrepreneurial networks, in particular enterprises based on family and ethno-cultural ties; ii) research on Ottoman preindustrial and industrial manufacturing, iii) research on the Ottoman institutions, in particular the law and economics literature. The study also dwells on theoretical tools and concepts in business management and economics literature (i.e. organizational theory and transaction costs) that these three fields can draw upon.

† sevenag@metu.edu.tr (S. Ağır)

1. Giriş

İlk olarak Batı Avrupa ve Kuzey Amerika’da ayrı bir alt alan olarak ortaya çıkan işletmecilik tarihi son yirmi yıldır diğer bölgelerde de ciddi bir bilgi birikimi doğurmuş, işletmelerin tarihsel evrimini ele alan uluslar arası karşılaştırmalı bir yazının ortaya çıkmasına imkan sağlamıştır. Latin Amerika, Çin ve Hindistan gibi az gelişmiş ülkelere dair işletmecilik tarihinin başat dergilerinde ve derleme yayınlarında yapılan çalışmalar vaka incelemelerinin ötesinde, işletmecilik tarihinin genel geçer kuramlarını sorgulamaya elverişli, karşılaştırmalı bir araştırma zemini hazırlamıştır (Amatori ve Jones, 2003). Son dönemde önem kazanan bu ‘küresel’ ve ‘karşılaştırmalı’ tarih vurgusu ile birlikte ülkemizde de ‘Türkiye işletmecilik tarihi’ alanının olanaklarını araştırmaya yönelik ilk girişimler başlamıştır.¹ Fakat henüz Türkiye veya Osmanlı işletmecilik tarihi olarak nitelendirilebilecek ayrı bir alt alandan bahsetmek mümkün değildir. İşletme tarihinin önce gelen dergilerinde halen büyük oranda Batı Avrupa ve Kuzey Amerika öne çıkmakta, Türkiye ve Osmanlı coğrafyasına ilişkin çalışmalar ise hemen hemen hiç yer almamaktadır.

Şekil 1: İşletme tarihi dergilerinde bölgelere göre konu dağılımı (2014, %)

Yukarıdaki grafik işletme tarihinin önde gelen üç dergisinde —*Business History*, *Business History Review* ve *Enterprise and History*— 2014 yılında yayınlanan makalelerin içeriklerini ele aldıkları bölgelere göre özetlemektedir. Bu üç dergide yayınlanan toplam 97

¹ İki Yalova Üniversitesi İşletme Bölümü tarafından Haziran 2014’te düzenlenen İşletmecilik Tarihi Çalıştayı’nın 3. toplantısı Kasım 2015’te Marmara Üniversitesi’nde yapıldı. Ayrıca 27 Şubat 2014 tarihinde Vehbi Koç ve Ankara Araştırmaları Merkezi (VEKAM) tarafından “Tarihin Gizli, Tarihçiliğimizin Eksik Bahçesi: İşletme Tarihi” isimli bir panel düzenlendi. Bu panel ve çalıştaylar, işletmecilik tarihinin bir alt disiplin olarak Türkiye’de ilgi görmeye başladığını göstermektedir.

makalenin yalnızca 15’i gelişmiş ülkeler (Batı Avrupa, Kuzey Amerika ve Japonya) dışındaki ülkelerle ilgilidir.² Üstelik bu 15 makalenin de üçte biri doğrudan bu ülkelerde yabancı şirketlerin etkinliklerini inceler ve bu ülkelerin ‘yerli’ işletmecilik tarihini değil uluslar arası işletmelerin faaliyetlerini inceleyen çalışmalar olarak değerlendirilebilir. Bu 15 makale arasında Osmanlı ya da Türkiye işletme tarihine dair herhangi bir çalışmaya rastlanmamaktadır. Bu dergilerin içerikleri geriye dönük, tüm yılları kapsayacak şekilde incelendiğinde de Osmanlı-Türkiye coğrafyasına dair çalışmalar çok azdır.

Tarihsel incelemelerin ağırlık kazandığı bir ‘uluslar arası işletme’ yazını (Jones ve Khanna, 2006) ile birlikte, işletmecilik tarihi çalışmalarında ‘uluslar arası’ ve ‘çok uluslu’ şirketler ilgi artmıştır. Bu anlamda Osmanlı ve Türkiye coğrafyasında faaliyet göstermiş yabancı şirketlerin örgütsel ve idari nitelikleri, politik iktisadi bağlamda nasıl yer aldıkları, pazarlama stratejilerini nasıl şekillendirdikleri gibi çeşitli konularda yapılan çalışmalar bu yazın içinde rahatlıkla yer bulabilir. Örneğin *Enterprise and Society* dergisinin Orta Doğu üzerine özel sayısında (*Special Section on the Middle East*, 2008) yer alan tüm makaleler yabancı şirketlerin faaliyetlerini ele almaktadır. Buna rağmen Osmanlı tarihinde yabancı şirketlerin etkinliklerini ‘işletmecilik tarihi’ perspektifinden inceleyen çalışmalar halen sayılıdır (Köse, 2008).³ Halbuki Osmanlı coğrafyasında faaliyet gösteren çok sayıda şirket vardır (Geyikdağı, 2011) ve halihazırda bu şirketlerin kapsamlı bir dökümünü sağlayan ve belli başlı sektörlerde faaliyetlerine ışık tutan kaynak çalışmalar mevcuttur (Baskıcı, 2002; Pech, 1911). Osmanlı arşivleri yanında, yabancı devlet ve şirket arşivlerinde yapılacak araştırmalarla bu işletmelerin ‘uluslar arası işletmecilik tarihi’ bağlamında çalışılması ile ‘işletmecilik tarihi’ Osmanlı-Türkiye coğrafyasında kısa sürede yer bulabilir. Fakat biz bu yazıda hakim işletmecilik tarihi yazını ile ne şekilde ilgi kurulabileceği aynı derecede bariz olmayan yerli iktisadi girişimler ve işletmeler üzerinde duracağız.

Osmanlı-Türkiye coğrafyasında modern işletmecilik formlarının daha geç ortaya çıkması ve işletmecilik tarihi araştırmalarının özellikle yenilikçi faaliyetlere ve büyük işletmelere ağırlık vermesi yakın zamana kadar ayrı bir ‘Osmanlı-Türkiye işletmecilik tarihi’ alanının

² Bu makalelerden beş tanesi *Business History Review*’in “Hindistan’da İşletme, Ağlar, ve Devlet” (Business, Networks and the State in India) isimli özel sayısında (2014) yayımlanmıştır.

³ Aslı Odman’ın Boğaziçi Üniversitesi ATA Enstitüsü’nde sürdürdüğü ve Ford şirketinin Tophane’deki fabrikasına odaklanan çalışması uluslar arası işletme tarihinin ilk örneklerindedir. Mellahi vd. (2011)’nin Orta Doğu’da çok uluslu şirketlerin değerlendirmesinde ne Cumhuriyet dönemi için, ne de Osmanlı dönemi için (Köse’nin Nestle üzerine çalışması hariç) monografik türde bir incelemeye rastlanmamaktadır.

ortaya çıkmamasını büyük ölçüde anlaşılır kılmaktadır. Fakat, son dönemde işletmecilik tarihi alanındaki çalışmaların modern kapitalizmin merkez ülkeleri dışında kalan coğrafyalara ve dönemlere yönelmesi (Amatori ve Jones, 2003; Tripathi, 2004; Cassis ve Minoglou, 2005), Osmanlı-Türkiye coğrafyasının da içinde yer alabileceği bir küresel yazını mümkün kılmıştır. Buna rağmen, Türkiye akademik yazınında Hindistan, Çin ya da Latin Amerika benzeri bir hareketlenme yaşanmamıştır. Bu çalışma bir yandan bu ilgi eksikliğinin kurumsal-tarihsel sebeplerini tespit etme, bir yandan da alanın gelişimi için iktisat tarihi yazının sağladığı birikimi değerlendirerek bir yol haritası sunma amacı güder.

Yazının ikinci kısmında Osmanlı-Türkiye tarih yazını içinde işletmecilik tarihinin kuramsal ve karşılaştırmalı araştırma alanı ile bağlantılı gözükken kavramsal ve görgül ön kabulleri değerlendireceğiz. Bu ön kabullerin açıkça ortaya konması işletmecilik tarihinin göreceli cılızlığını ve bununla birlikte bu alan içinde hangi konuların daha fazla ya da az temsil edilmeye meyilli olduğunu anlamamıza imkan sağlayacaktır. Üçüncü kısımda ise Osmanlı tarih yazınında işletmecilik tarihi alanında çalışanları doğrudan ilgilendirebilecek konularla ilgili ortaya çıkmış bilgi birikimi üç ana başlık altında değerlendirilecektir. Çalışmanın ana katkısı bu ikincil yazın değerlendirmesinde ‘işletmecilik tarihi’ içinde son dönem ortaya konan kuramsal ve metodolojik tartışmalar ile kurulması mümkün bağlantıları tespit etmek ve alanın gelişimi için bir yol haritası sunmaktır.

2. İşletmecilik Tarihi ve Osmanlı İktisat Tarihi: Kuramsal Mesafeler

İşletmecilik ya da işletme tarihi denildiğinde aklımıza gelen alan öncelikli olarak modern işletmelerin tarihini ele alan çalışmalardır. Bu anlamda ‘işletme’ kavramının kendisi girişimci ya da tüccar gibi aktörlerden farklı olarak bir ‘iç örgütlenme’ olan, ‘firma’ benzeri yapıları tarif etmekte kullanılan modern bir kavramdır. İşletmecilik tarihi alanının önemli bir alt alan olarak ortaya çıkması tam da bu iç örgütlenme işlevinin nasıl ve ne derece etkin sağlandığı sorusunu ele alan kuramsal çalışmaların öne çıkması ile örtüşür. Bu anlamda Alfred D. Chandler’ın işletmelerin stratejileri ve örgütsel yapıları arasındaki ilişkiyi kuramsallaştıran ve özellikle büyük işletmelerin idari üstünlükleri üzerinde duran çalışmaları öncü niteliğindedir (Chandler, 1977 ve 1990). Fakat Chandler sonrası işletmecilik tarihi yazını bir yandan büyük işletmelerin alternatifleri üretim ve yönetim biçimlerinin de farklı üstünlükleri olduğuna dikkat çekmiş (Zeitlin, 2003; Lamoraoux vd., 1997), bir yandan da işletmecilik tarihi alanının işletmelerin içinde geliştiği sosyal, siyasal ve kültürel kurumları da içine alacak şekilde genişlemesi gerektiği savlanmıştır (Galambos, 2003; Lazonick, 2003; Lipartito, 1995). İşletmecilik tarihi bugün

yalnızca bir ‘koordinasyon’ sorunu çözme mekanizması olarak ‘işletme’ ya da ‘firma’ üzerinde durmaz. İşletme tarihi alanının son dönem yayınlarını incelediğimizde 19. yüzyıl sonrasının ‘firma’ tipi örgütlenmeleri halen en önemli inceleme konusu olsa da, hem kuramsal hem de dönemsel ilgi bakımından daha geniş bir çeşitliliğin ortaya çıktığını görüyoruz.

İşletmecilik tarihi alanının bu şekilde genişlemesi ve ‘başarılı’ addedilen örnekler kadar ‘başarısızlık’ vakalarının da çalışmaya değer bulunmasıyla birlikte (Fridenson, 2004), modern kapitalizmin merkez ülkelerinin dışında kalan dönem ve ülkelerin de ilgi konusu olması karşılaştırmalı bir uluslar arası yazının ortaya çıkması açısından olumlu bir gelişmedir. Fakat bu eğilimle eş zamanlı olarak son dönemde işletmecilik tarihi alanının önde gelen araştırmacıları, kuramsal açıdan daha iddialı araştırmalara duyulan ihtiyacın altını çizmektedir. Uluslar arası işletme tarihi kongrelerinde yapılan sunuşlar ve işletme tarihi dergilerinde yayınlanan genel değerlendirme yazıları, araştırmalarda yöntemsel ve kuramsal tartışmanın açıkça ortaya konmasını gerekli görmektedir.⁴ Yöntem ve kurama dair bu vurgu henüz işletmecilik tarihinin yeni gelişmeye başladığı coğrafyalarda, özellikle de görgül çalışmaların belli bir eşiğe ulaşmamasından ötürü kolaylıkla karşılık bulamayabilir. Bu sebeple genelde çevre ülke araştırmacılarının, özelde ise Osmanlı-Türkiye coğrafyasını ele alan çalışmalarda ‘işletmecilik tarihi’ alanının hangi kuramsal ve yöntemsel tartışmaları ile bağlantı kurulabileceği sorusu önemlidir. Bu açıdan Osmanlı-Türkiye iktisat tarihi ile uluslar arası işletmecilik tarihi yazını arasında kurulması mümkün kuramsal köprüleri tespit etmeye çalışacağız.

Genel olarak kapitalizmin merkez ülkelerine odaklanan çalışmalarda işletmelerin idari stratejileri ve örgütsel yapıları, yenilikçiliğin belirleyicileri ve girişimcilik öne çıkarken, çevre ülkelere dair çalışmalar ise büyük oranda uluslar arası şirketler, devlet-girişimci ilişkileri, ve iş grupları üzerine odaklanmaktadır (Amatori ve Jones, 2003). İşletme tarihi içinde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler ile ilgili çalışma konularının farklılık göstermesi aslında kalkınma iktisadının da açıklamaya çalıştığı gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında tarihsel olarak ortaya çıkmış bulunan ‘Büyük Ayrım’ın sebeplerini anlama kaygısıyla ilgilidir.⁵ İktisadi kalkınma yazının gelişmekte olan ülkelere dair ortaya koyduğu iki temel nitelik—devletin kalkınmada

⁴ 2014 yılında Utrecht’te düzenlenen Avrupa İşletmecilik Tarihi Konferansı’nda (*European Business History Conference*) açılış panelindeki (*EBHA Roundtable on Theory and Methods*) tüm konuşmacılar kuramsal yaklaşımların önemine dikkat çekmiştir. Ayrıca bkz. de Jong vd., (2015).

⁵ İktisat tarihçilerinin gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasındaki farklılaşmayı açıklama çabasıyla sürdürdüğü ‘Büyük Ayrım’ (*The Great Divergence*) tartışmalarının kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz. O’Brien (2010).

etkin bir rol oynama çabası ve dünya ekonomisine eklenme sürecinin belirleyiciliği—şüphesiz az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin işletmecilik tarihinin ele aldığı konulara da yansımaktadır.

Osmanlı ve Türkiye iktisat tarihi yazınında da bu iki temanın öne çıktığını ve işletmelere dair çalışmaların içeriğini önemli ölçüde şekillendirdiğini görmekteyiz. Türkiye'deki sosyal bilim yazınının önde gelen çalışmaları, işadamlarının temel olarak devlet güdümünde gelişmiş, devlete bağımlı bir sınıf olarak varlığını sürdürdüğünü göstermektedir (Buğra, 1994). Bu bağımlılığın tarihsel kökenlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi iktisadi yapısına uzandığı ise genel anlamda kabul görmüş bir tezdır. Bununla birlikte gene iktisat tarihi yazınında Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisine eklenme sürecinin ve bu süreçte özellikle gayrimüslimlerin etkin rolünün önemli olduğunun altı çizilir. Geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet döneminde ekonominin Türkleştirilmesine yönelik politikaların da bu bağlamda ortaya çıktığı ve iş dünyasının yukarıda sözü geçen —devlete bağımlı— niteliklerini şekillendirdiği belirtilmektedir (Toprak, 1994).

Türkiye siyasi iktisat yazınına hakim bu tezler şüphesiz Cumhuriyet dönemi için 'işletmecilik tarihi' olarak adlandırılabilir ayrı bir alt alanın doğması önünde bir engel teşkil etmiştir. İşletmecilik tarihi çalışmaları uzun bir süre kapitalizmin merkez ülkelerinde, büyük oranda siyasi otoritenin şekillendirmesinden bağımsız hareket ettiği varsayılan, mülkiyet haklarının korunduğu bir hukuki çerçevede kendi stratejilerini şekillendirmeye muktedir bir iktisadi aktör olarak tanımladığı firmaları ele almıştır. Bu açıdan siyasi otoritenin şekillendirmesi ve talepleri doğrultusunda hareket ettiği düşünülen bir iş çevresinin, öncelikli olarak bir 'iktisadi aktör' olarak incelenmesi de anlamlı gözükmemektedir. Fakat son dönem çalışmalar bir yandan merkez ülke örneklerinde dahi hukuki-kurumsal çerçevenin varsayıldığı gibi 'ideal' olmadığını (Lamoreaux, 2011), bir yandan da devletin 'kalkınmacı' rolünün hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde sanıldığından çok daha yaygın olduğunu göstermiştir (Chang, 2003). Bu anlamda işletmelerin iktisadi ve siyasi stratejilerinin içiçeliği ve özel sektör - devlet ilişkilerinin merkeziliği çevre ülkeleri de içine alan yeni bir karşılaştırma zemini ortaya çıkarmıştır (Chang ve Evans, 2005; Chang ve Kozul-Wright, 1994). Belki de bu yüzden Türkiye işletmelerini tarihsel bir perspektiften ele alan çalışmalar öncelikli olarak devlet ile belli türden politik ve iktisadi bağlantıların kurulmasında oynadığı rol ile öne çıkan 'iş grupları' alanında ortaya çıkmıştır (Özkara, vd. 2008; Çolpan ve Hikino 2008; Çolpan, 2010).

Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi iktisadi mirası ile ilgilenen çalışmalar devletin belirleyiciliğini vurgularken, kültürel yaklaşımlar da işletmelerin

cılızlığının nedenlerini Osmanlı toplumunun hukuki ve zihni niteliklerinde aramaktadır. İktisadi düşünce tarihimizin belli başlı eserlerinde Osmanlı toplumunun zihni-kültürel özelliklerinin yansıttığı insan tipi iktisadi saikleri açısından Batı Avrupa toplumlarından farklı bir tip olarak sunulur (Sayar, 2000[1986]). Kâr amacı güden etkinliklere yönelmek, tasarruf etmek, hırsla çalışmak, üretken yatırımlara girişmekten aciz bir *homo ottomanicus* imgesi geç Osmanlı döneminden itibaren önemli bir eleştiri ve yergi kaynağı olmuştur (Özveren, 2001; Kılınçoğlu, 2005). Fakat kültürel temsillerin davranışsal saikleri ne derece gerçekçi bir biçimde yansıttığı ya da daha önemlisi kültürel niteliklerin ne ölçüde dışsal ya da değişmez olduğu şüphelidir. Örneğin Ha-Joon Chang (2006), İngiltere, Almanya ve Japonya gibi bugünün gelişmiş toplumlarının sanayi öncesi kültürel normlarının da 'kapitalist davranış kalıplarıyla uyumsuz' tarif edildiğine işaret eder ve kalkınmanın bir engeli olarak 'kültürel' ya da 'kurumsal' bir devamlılık iddiasına karşı çıkar. Bunun yanında yenilikçiliğin ve girişimciliğin kültürel belirleyicileri üzerine yapılan çalışmalar tek bir 'ideal' değerler kümesi (bireycilik, diğerkamlık, güvenilirlik vs.) olmadığına işaret etmekte, başarılı ve başarısız farklı girişimcilik / yenilikçilik davranışlarının karşılaştırmalı bir açıdan incelenebileceğine işaret etmektedir (Thomas ve Mueller, 2000).

Özetlemek gerekirse, işletmecilik tarihi ile doğrudan ilişkili üç alt alanda son dönemde ortaya konan kuramsal bulgular çevre ülkelerin deneyimlerini de karşılaştırmalı bir yazın içinde değerlendirmeye uygun bir zemin hazırlamıştır. Bir yandan işletmecilik tarihinde belli bir işletme türü ve yapısını üstün kabul eden teleolojik ön kabullerden kopuş, bir yandan çevre ülkelerin 'ayırt edici' olduğu düşünülen niteliklerinin merkez ülkelerle benzerlikler üzerinden sorgulanmaya başlaması ile birlikte Osmanlı-Türkiye coğrafyasının da karşılaştırmalı bir işletmecilik tarihi yazını içinde yer bulmasının önü açılmıştır.

Bir alt disiplin olarak işletmecilik tarihi alanının gelişebilmesi için hem alanın yalnızca betimsel analizlerin ötesine geçmesine imkan sağlayacak kuramsal olanakların, hem de hipotezleri sınamaya imkan verecek görgül araştırma imkanlarının mevcut olması önem taşımaktadır. Bu bölümde Osmanlı ve Türkiye tarihi üzerine akademik yazının işletmecilik tarihi yazını ile ilişkili kuramsal ön kabullerini inceledik ve son dönem işletmecilik tarihi bulguları ışığında bu ön kabullerin yeniden, karşılaştırmalı bir perspektiften ele alınmasını gerektirdiğini öne sürdük. Bir sonraki bölümde iktisat tarihi alanındaki boşlukları ve özellikle işletmecilik tarihi açısından üretken araştırma sahalarını tespit edeceğiz.

3. Osmanlı İktisat Tarihi Birikimi: Bulgular ve Olanaklar

Osmanlı iktisat tarihi içinde işletmecilik tarihini doğrudan ilgilendiren üç alt alandan bahsedilebilir. Bunlardan ilki girişimci ağlarına odaklanan bir tarihsel yazın alanı; ikincisi Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye'de sanayi etkinliklerini inceleyen çalışmaları kapsayan bir alan; üçüncüsü ise kurumların iktisadi girişim üzerinde etkisini, özellikle hukuki niteliklerin örgütsel yapılar üzerinde etkisini değerlendiren, araştırmalardır. Bu bölümde bu üç alt alanın bulgularını özetlemek yanında kuramsal olarak işletmecilik tarihi perspektifinden genişletilmesi mümkün analiz hatlarını da değerlendirmeyi amaçlıyoruz.

3.1. Osmanlı Girişimci Ağları

Girişimci ağları üzerine araştırmalar son 10-15 yılda özellikle ulus ötesi tarih yazınına ilginin gelişimiyle birlikte hız kazandı. Osmanlı İmparatorluğu gibi çok etnisiteli, çok kültürlü bir imparatorlukta özellikle Ortodoks Rum, Sefardik Yahudi gibi gayrimüslimlerin kurduğu ticari ağlar üstüne pek çok çalışma yapıldı (Ör. McCabe ve Harlaftis, 2005). Genel olarak bütüncül-tarihsel bir metodoloji benimseyen bu çalışmalar ortaya çıkan ticari girişim ağlarını Doğu Akdeniz dünyasının tarihsel bağlamında anlamlandırmamıza imkan sağladı. Örneğin Chatziioannou (2005), Osmanlı döneminde önemli Rum aileler tarafından kurulan ulus ötesi ticaret ağlarını aile arşivlerini kullanarak ayrıntılı biçimde inceledi. Vlami ve Mandouvalos (2013) ise Rum girişimciler ile İngiliz Doğu Akdeniz Kumpanyası (*Levant Company*) girişimcilerinin Akdeniz'deki faaliyetlerini özellikle ticari bilgiye erişim nitelikleri ve örgütlenme şekilleri açısından kıyasladı. Benzer çalışmalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yahudi ve Ermeni azınlıkları içinde yapıldı (Katsiardi-Hering, 2009; Der Matossian, 2007). Bu çalışmalarda öne çıkan ortak bir takım bulgular vardır: Birinci ve en bariz olan, akrabalık bağları ve ortak kültürel unsurların (dil ortaklığı veya '*diaspora*' etkisi) bu ağlarda iktisadi ilişkilerin tesis edilmesinde kolaylaştırıcı rol oynadığıdır.

Kurumsal iktisat olarak adlandırdığımız alt alan son yirmi yıldır formel kurumlar kadar enformel kurumların da ticaretin gelişmesinde rol oynadığına işaret etmektedir. 19. yüzyıl öncesinde, yasal sözleşmelerin devlet ve benzeri üçüncü taraflar tarafından uygulanmasının pek de mümkün olmadığı uzun mesafeli ticarete karşılıklılık ve güvene dayalı ilişkilerin formel kurumları en azından bir dereceye kadar ikame ettiğini söyleyebilmekteyiz. Yukarıda bahsettiğimiz yazın Osmanlı gayrimüslimlerinin ticaret ağlarında da diasporaya veya etnik/dini kimliğe dayalı kültürel bağların ya da akrabalık bağlarının uzun dönem ertelenebilen, belirsiz getirilere sahip uzun-mesafeli

ticari girişimlerde sermaye yatırımının bir ön koşulu olduğunu göstermektedir.

Girişimci ağları üzerine yapılan bu çalışmaların kuramsal olarak daha iddialı bir hatta ilerlemesini sağlayacak en az iki yaklaşımdan söz edilebilir. Birincisi, bu ağların katılımcılarının birbirleri ile ilişkilerini asimetrik bilgi ve asil-vekil ilişkisi gibi iktisat kuramının araçları çerçevesinde anlamaya çalışan ve farklı örgütlenme biçimlerini verimlilik açısından değerlendiren çalışmalarda rastladığımız yaklaşımdır. Örneğin, Avner Greif'in oyun teorisine başvurarak Mağribi tüccar ağları ile Cenevizli tüccar ağlarını karşılaştıran önemli çalışması ile başlayan hararetli tartışmalar, farklı coğrafyalar ve kültürel-kurumsal örneklerle dair çalışmalardan beslenebilir (Greif, 1993; Goldberg, 2012). Osmanlı tebaası tüccarların içinde yer aldıkları bu ağlarda ortaklık ve vekalet ilişkilerinin hangi şekilde tesis edildiği, güvene dayalı ilişkiler yanında kontrol ve bilgi edinme mekanizmalarının nasıl işlediği, ağların genişlemesi açısından birbirine alternatif stratejilerin iktisadi açıdan avantaj ve dezavantajlarının ortaya konması bu savların yeniden değerlendirilmesini sağlayacaktır.

Girişimci ağlarının kurumsal analizine imkan sağlayacak ikinci yaklaşım işletmecilerin ve işletme tarihçilerinin özellikle girişimcilik ağlarını incelerken kullandıkları kavramsal ve kuramsal araçlara dayanır. Örneğin, Mark Casson'ın işletmelerin rekabetçi ve yenilikçi kapasitelerinin önemli bir belirleyeni olarak işaret ettiği 'bilgi maliyetleri' girişimcilerin nitelikleri ve sosyal becerileri ile ilişkilidir (Casson, 1997). Bu tür bir kavramsallaştırma girişimci ağlarının örgütsel nitelikleri ile sosyal-siyasal belirleyenleri arasındaki ilişkinin incelenmesine imkan verirken işletmecilik tarihinin mikro aktörler ile makro yapılar arasındaki ilişkileri araştırmakta sahip olduğu üstünlüğe dikkat çeker.

Girişimci ağları üzerine yapılan çalışmaların karşılaştırmalı bir analizi şüphesiz içinde geliştikleri uluslar arası iktisadi konjonktür ve politik iktisadi çerçeve ile ilişkilendirilmelidir. Bu bağlamda halihazırda yapılmış çalışmaların ortaya koyduğu kimi bulgulara işaret etmekte fayda var: Çalışmalar Osmanlı'da tüccar ağlarının gelişiminin özellikle 18. yüzyıl Avrupa diplomasisi ile ilişkisini ortaya koymuş, Avrupalı tüccarlar ile gayrimüslim tüccarların işbirliği yaptıkları durumlar kadar çatıştıklarını da göstermiştir. Gene özellikle 18. yüzyılda Avrupa ekonomisinin talep yönlü büyümesinin de bir sonucu olarak deniz aşırı taşımacılık, bankacılık, ve sigortacılık gibi sektörlerde Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin önemli rol oynadığı tespit edilmiştir.

Bu yazın içinde etnik-dini kimliği farklı tüccar gruplarının görece avantajları ve dezavantajları değerlendirilirken ise büyük oranda Osmanlı devletinin

hukuki ve siyasi yapısına atıf yapılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyopolitik yapısının Batı toplumlarından farklılığını vurgulayan, sermaye birikimine izin vermeyen bir mülkiyet rejimi yüzünden kaynakların büyük oranda bürokratik-askeri kadrolar tarafından kontrol edildiğini ve ticari çıkar gruplarının siyasi temsiliyetinin kısıtlı olduğunu altını çizen görüş Osmanlı tarih yazınında köklü ve yaygın bir görüştür. Ticaret ağları üzerine incelemeler aslında bu görüşü doğrudan ele almamakla birlikte bir takım genellemeleri destekler niteliktedir: Örneğin ticaret ağları büyük oranda gayrimüslimler tarafından kurulmuş, Osmanlı devleti tarafından desteklenmemiş ve aslında mülkiyet ve sözleşme haklarını belirleyen hukuksal çerçevenin yetersizliğine rağmen ortaya çıkmışlardır. Fakat son dönemde doğu ticareti üzerine yapılan çalışmalar kimi Müslüman tüccar ailelerin de önemli ticaret ağları kurduğuna işaret etmektedir (Gilbar, 2005). Bu ağların derinlemesine ve karşılaştırmalı bir perspektiften çalışılması, Osmanlı devlet-toplum yapısı ve bu yapı içinde girişimci ağların gelişme koşulları üzerine varsayımları sorgulama ya da teyit etme olanağı sağlayacaktır.

Halihazırda yerel tarihçilerin hazırladığı kimi monografiler belli şehirler ve aileler için hayli geniş bir bilgi birikimi sağlamıştır. Örneğin, Trabzon üzerine çalışan Mehmet Akif Bal, geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet döneminin en önemli aktörlerinden olan Nemlizedeler ailesinin yerel ve uluslararası ağlardaki yerini anlamamıza yardımcı olmuştur (Bal, 2007). Bursa'da da yerel tarihçiliğin önemli isimlerinden Raif Kaplanoğlu da gene Bursa nüfus sayımları ve Bursa Ticaret Odası kayıtları üzerine çalışmaları ile genel anlamda ticaret tarihi, daha dar anlamda ise işletmecilik tarihçilerinin yararlanabileceği kaynakların çeşitliliğine dikkat çekmiştir (Kaplanoğlu 2012a ve 2012b). İlçe ve şehir düzeyinde yerel arşiv kaynaklarının da kullanılmasıyla hazırlanan bu ve benzeri çalışmalar işletmecilik tarihçilerinin faydalanabileceği kaynaklara işaret etmek yanında, aile şirketlerinin coğrafi ve sektörel genişleme stratejilerinin de incelenmesi için gerekli malzemeyi sunabilir.

3.2. Osmanlı Sınai Girişimleri

Osmanlı tarih yazınında işletmecilik tarihi ile ilişkilendirilebilecek ikinci alan sanayi, daha genel anlamda piyasaya yönelik imalat etkinlikleri ile ilgili çalışmalardır. Bu çalışmaları dönemsel ilgileri açısından ikiye ayırmak mümkündür. 19. yüzyılda imparatorluğun Batı Avrupa ekonomisine eklemlenmesi ile birlikte Osmanlı ticaret ve üretim yapılarında ortaya çıkan önemli yapısal dönüşümler iktisat tarihi yazınındaki hâkim dönemselleştirmeyi belirlemektedir. 19. yüzyıl öncesi genellikle 'geleneksel' başlığı altında incelenirken, sonraki döneme dair çalışmalar bu geleneksel üretimin bir tür çevreleşme (*peripherilization*) süreci içinde nasıl ortadan kalktığı ya

da dönüşerek varlığını sürdürdüğünü odaklanmaktadır. Bununla birlikte 19. ve 20. yüzyılda devlet ve özel sektörün büyük oranda Batılı modelleri taklit ederek inşa ettiği modern işletmeler hakkında çalışmalarda da hızlı bir artış görülmektedir. 19. yüzyıl ve sonrasında ortaya çıkan endüstriyel girişimlere dair çalışmaların işletme tarihçiliği açısından ne şekilde ilgi çekici olduğunu tespit etmek görece kolayken, erken döneme ilişkin çalışmaların işletmecilik tarihi perspektifinden bir değerlendirmeye tabii tutulması daha zor gözükmemektedir. Fakat işletmecilik tarihi alanının hem dönemsel, hem de kuramsal ilgilerinin genişlemesi, erken dönem için de bir değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır.

19. yüzyıl öncesi Osmanlı sanayi üretimine ilişkin hakim görüş loncaların ve çeşitli devlet düzenlemelerinin kent üretiminin ana aktörü olan esnaf ve zanaatkarların girişimci diye nitelendirilebilecek, kar amacı güden yenilikçi etkinliklerini kısıtladığı görüşüdür. Kent ve lonca üretimi üzerine yapılan çalışmalar büyük oranda Bursa, İstanbul, Selanik gibi büyük Osmanlı şehirlerine odaklanmış, kaynak olarak ise öncelikli olarak iktisadi sözleşmelerin kayıt altına alındığı, noter işlevi de gören kadı mahkemelerinin kayıtlarından (*şer'iyye sicilleri*) ve devletin düzenleyici ve denetleyici hükümlerini bildiren yazışmalarından (*ahkam* defterleri vb.) faydalanmıştır. Bu çalışmalarda esnafın nasıl örgütlendiği, Osmanlı yönetiminin esnaf grupları ile ilişkileri, fiyat ve kalite düzenlemelerinin amaçları incelenmiştir (Baer, 1970; Genç, 2007). Fakat esnafın kolektif ve tekil stratejilerinin daha kapsamlı ve kuramsal açıdan daha iddialı bir işletmecilik tarihi perspektifinden değerlendirilmesine girişilmemiştir. Bu eksikliğin en önemli sebebi Osmanlı esnaf örgütlenmelerinin belli bir 'ahlaki ekonomi' çerçevesinde, yalnız sınırlı sermaye birikimine izin veren ve devletin servetten ziyade geçime odaklı siyasetinin korporatist aktörleri olarak tarif edilmeleridir. Mehmet Genç'in Osmanlı siyasal iktisadının temel ilkeleri olarak işaret ettiği iaşecilik ve gelenekselcilik, Osmanlı üretim yapısının niteliğini ve bu yapı içinde hareket eden iktisadi aktörlerin amaç ve araçlarını sınırlandıran temel unsurlar olarak görülmektedir (Genç, 2000). Esnaf örgütlenmeleri de bu kavramsallaştırma içinde teknolojik olarak büyük ölçüde durağan, yaratıcı yıkıma ve sermaye birikimine izin vermeyen yapılar olarak tarif edilegelmiştir.

Öte yandan, Osmanlı esnafı üzerine yapılan çalışmalar son on yılda kritik bir eşiğe ulaşmış ve yukarıda bahsi geçen genellemeler sorgulanmaya başlamıştır. Suraiya Faroqhi (2005), Özer Ergenç (2006), Onur Yıldırım (2008) gibi araştırmacılar farklı iş kolları ve farklı şehirlerde yaptıkları çalışmalarda Osmanlı esnafının devlet ile ilişkisinin zaman ve mekan içinde farklılık gösterdiğini, esnaf gruplarının homojen olmadığını, usta-kalfa-çırak ilişkilerinin süreç içinde dönüşüm

geçirdiğini vurgulamış, esnafın tekil veya kolektif olarak kullandığı geçim ve kazanç stratejilerinin çeşitliliğine işaret etmişlerdir. Bu alanda önemli ve kapsamlı bir çalışma Nelly Hanna (2011) tarafından kendi deyişleriyle Kahire'nin "girişimci esnafları" üzerine yazılmıştır. Çok sayıda mahkeme ve tereke kayıtlarını kullanan Hanna, 18. yüzyıl Osmanlı Kahire'sinde birçok iktisadi iş kolunda aynı anda yer alan, etkinliklerini lonca tipi örgütlenmelerin dışına taşıyabilmiş, esnaf kökenli 'girişimci' aileleri incelemektedir. Bu ailelerin sınıai üretimin çeşitli kollarından köle ticaretine ve askeri etkinliğe uzanan farklı alanlarda dikey ve yatay olarak bağlar kurmak için bilinçli stratejiler kullandıklarını, özellikle 18. yüzyılın ilk yarısının genişleyen ekonomik imkanları bağlamında mühim başarılar elde ettiklerini göstermiş ve hatta bu girişimcileri 'küçük ölçekli kapitalistler' olarak adlandırmıştır. Bunun yanında, esnaf-girişimciler tarafından yönetilen işyerlerinin hiyerarşik yapılanma ve uzmanlaşma derecelerini ele almış, işgücü kullanımına yaklaşımlarını incelemiştir. Hanna bu konulara sistematik ve nicel veriler kullanarak eğilmemiş de olsa, sunduğu ilk bulgular Osmanlı işletmecilik tarihinin izleyebileceği rotalardan birine işaret etmektedir. Nelly Hanna'nın bu çalışması özellikle 19. yüzyıl öncesi bir dönemde girişimci dinamizme ve daha sonraki dönemin sermaye birikiminin muhtemel kökenlerine dikkat çektiği için ilginçtir.

Öte yandan ileriye dönük bir araştırma gündemi oluşturmak açısından bu tür çalışmaların sınırlarından bahsetmemiz de faydalı olacaktır. Hanna'nın çalışması 1760'lara kadar uzanır, yani kendisinin deyişleriyle "dünya ekonomisine entegrasyonunun arttığı ama çevreleşme sürecinin henüz başlamadığı" bir dönemi inceler. Daha sonraki dönemde bu esnaf-girişimciler üzerinde iki tür baskının ortaya çıktığını biliyoruz. Biri devletin askeri ve bürokratik elitlerinin mali ve siyasi merkezleşme çabalarıyla paralel yürüyen ve en azından bir kısım esnaf açısından mülksüzleşmeye yol açan mali baskılardır. Diğeri, Mısır ekonomisinin dünya-ekonomisi ile artan bütünleşmesi ile birlikte başlayan çevreleşme ve sanayisizleşme sürecidir. Bu iki sürecin Hanna'nın bahsettiği esnaf-girişimcilerin kaderi üzerinde nasıl bir etki yaptığı, daha sonra Mısır'ın ilk ciddi sanayileşme hamlelerinin yapıldığı Muhammet Ali döneminde ortaya çıkan büyük ölçekli ve makineye dayalı endüstriyel üretime herhangi bir miras bırakıp bırakmadıkları incelenmiş konular değildir. Bu anlamda Mısır iktisadi tarihi özelinde ve Orta Doğu iktisadi tarihi genelinde hakim varsayımlar—gerçek anlamda bir sanayinin 19. yüzyılın batılılaşma çabaları ile birlikte doğduğu, ama bu çabaların da büyük oranda özel sektörden ziyade devlet eliyle gerçekleştirildiği varsayımı—geçerliliğini korumaya devam etmiş; belli bir devlet-toplum yapısının ve dünya sistemine eklenme biçiminin özellikle sanayi ya da imalat

sektöründe modern anlamda özel girişimciliğin ortaya çıkmasını engellemiş olduğu görüşü etkisini sürdürmüştür.

Bu görüşler şüphesiz temelsiz değildir. Osmanlı ve Türkiye iktisat tarihinde yapılan çalışmalar bu tür bir girişimciliğin ancak 20. yüzyılın himayeci politikaları ile birlikte ve 'devlete bağımlı' bir şekilde gelişebildiğine işaret etmektedir. Fakat, daha ayrıntılı, mikro incelemeler, örneğin John Chalcraft'ın 19. yüzyıl sonundaki Kahire esnafı üzerine çalışması, değişen koşullarda küçük girişimci olarak adlandırılabilir esnafın yeni stratejiler icat ettiği ve pek çok iş kolunda varlığını sürdürebildiğini göstermektedir (Chalcraft, 2012). Gene son dönemdeki çalışmalar esnaf örgütlenmelerinin iş yerleri ve üretim araçları üzerindeki mülkiyet haklarını bir nevi 'sermaye varlıkları piyasası' yaratacak şekilde yeniden düzenleyebildiğini göstermektedir (Ağır ve Yıldırım, 2015). Bu anlamda 19. yüzyıl öncesinin yalnızca kent merkezlerinde, loncalar içinde örgütlenen küçük üreticileri ele alarak, 19. yüzyıl ve sonrasında ise devlet güdümünde gelişen büyük sanayiye odaklanılarak çalışılması hakim yazını geleneksel-modern ikiliğine sıkıştırmakta, aktörlerin tarihsel sürekliliğini ve dinamizmini göz ardı etmektedir.

Modern işletmecilik tarihi açısından arkaik kalıntılar olarak görülmeye müsait kimi yapı ve kurumların nasıl hayatta kaldıkları, örgütsel niteliklerinin ne derece ve ne şekilde dönüştüğünün incelenmesi geleneksel-modern ikilemi içinde sıkışan bir yazını *longue durée* bir perspektiften yeniden değerlendirmemizi sağlayacaktır. Bu anlamda az gelişmiş ülkelerde halen yaygın 'girişimcilik' türleri ve bu türleri tamamlayan kurumsal yapılar—örneğin küçük esnaf örgütlenmeleri, vakıflar, meslek odaları ve şahsi ilişkiler üzerinden kurulan ağlar—işletmecilik tarihçiliğinin başat araştırma alanlarından biri olabilir. Bu türlerin yenilikçilik veya verimlilik açısından 'yetersiz' (*suboptimal*) addedilen nitelikleri incelenmeye değer olmadıklarını göstermez, bilakis bu 'yetersiz' örgütsel türlerin nasıl hayatta kaldığı ve evrildiğini anlamak makro kurumlar ile mikro davranışlar arasında bağlantı kurma amacı taşıyan karşılaştırmalı bir yazın için elzemdir. Etna gruplarının örgütsel nitelikleri ve koordinasyon sorunları karşısında geliştirdikleri çözümler, finansal kaynaklara ve piyasaya erişim stratejileri bir yandan etkinlik açısından değerlendirilirken, bir yandan da ülke ekonomisi üzerinde uzun vadeli, dinamik etkileri açısından ele alınabilir.

19. yüzyıl öncesi için bir başka göz ardı edilmiş konu kırsal alanda ortaya çıkan ve geleneksel esnaf örgütlenme biçimlerinin dışında kalan sanayileşme girişimleridir. Bu konuda yapılmış az sayıda çalışma 18. yüzyılın ikinci yarısında Balkanlar'da, Avrupa'nın diğer bölgelerinde gördüğümüz türden bir ön-sanayileşmenin (*proto-industrialization*) varlığına işaret etmektedir

(Petmezas, 1990). Özellikle tekstil ürünlerine talebin genişlemesiyle dokuma sanayinin geliştiğini, hem pazarlama hem de üretim süreçlerinde tüccar-sermayedarların stratejik kararlar aldıklarını biliyoruz. Halihazırda çok az sayıda çalışmanın olduğu bu alt alan, şüphesiz işletme tarihçilerinin farklı bakış açılarıyla ele alabilecekleri bir malzeme sunmaktadır. Bu anlamda farklı ülkelerin işletme yapılarının örgütsel özelliklerini sistematik bir biçimde kıyaslayan çalışmaların bulgularından faydalanmak (Whitley, 1990), tarihsel incelemelerin kuramsal bir nitelik kazanmasını sağlayabilir. Chandler ile birlikte modern sanayileşmenin ana aktörü olarak görülen 'dikey olarak entegre olmuş, büyük işletmeler' örgütsel çalışmaların ana konusu olmuşken, son dönemde taşeron tipi esnek işletme türlerinin yaygınlaşması ile bu görüş değişmiş ve örgütsel incelemeler taşeron türü farklı modelleri de kapsar hale gelmiştir (Bresnen ve Fowler, 1994). Örgütsel çalışmalar alanının bu yönde genişlemesi gene işletme tarihçilerin klasik 'fabrika' modeli dışında kalan, girişimcinin ana olarak kredi ve pazarlama ağlarında etkin rol oynayarak yer aldığı farklı sanayileşme yapılarını karşılaştırmalı bir perspektiften çalışmasına olanak sağlamaktadır.

19. yüzyıl sonu, 20. yüzyıl başı Osmanlı sanayi teşebbüsleri üzerine çalışmalar Osmanlı-Türkiye işletme tarihinin sorularına belki de en doğrudan bağlanabilecek kaynaklara ve kavramlaştırmalara işaret etmektedir. Erken dönem çalışmalar İmparatorluğun geleneksel üretim merkezlerinin, bu dönemde Avrupa üretimin ucuzlaması ve artması sonucu ara malları ihraç eden ve nihai ürünleri ithal eden bir nitelik kazandığı yönündedir (Issawi, 1966). Fakat daha sonraki çalışmalar, bu görüşü yeniden ele almış, pek çok bölgede yerel üretimin dünya ekonomisine eklenme sürecine uyum gösterdiğini ve sanıldığından daha dirençli olduğunu göstermiştir (Pamuk, 1986; Quataert, 1988). Geleneksel lonca sisteminin düşüşe girdiği bir dönemde dahi Osmanlı üreticileri yeni üretim stratejileri geliştirebilmiş ve iç pazarda rekabet güçlerini korumayı başarmışlardır (Quataert, 1994; Reilly, 1993). Fakat bu esnekliğin hem Osmanlı ekonomisinde, hem de aynı dönemde Dünya ekonomisine eklenen Hindistan ve Çin gibi diğer örneklerde büyük oranda daha düşük ücretler sayesinde mümkün olduğu da öne sürülmüştür (Amsden, 2001, 30-39). Bu anlamda daha ucuz ve kaliteli Avrupa mallarının Osmanlı-Türkiye pazarlarına girmesi ile yaşanan dönüşümde girişimci tepkilerinin daha ayrıntılı incelenmesi, örneğin Fransa veya İtalya gibi Avrupa ekonomisinin çevre ülkelerinde gördüğümüz türde yenilikçilik kapasitesini arttıran stratejilerin kullanılıp kullanılmadığının belirlenmesi gerekmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın başında sanayi alanında başlamış ve sürdürülebilmiş girişimlerin işletmecilik tarihi perspektifinden çalışılabilmesi öncelikle bu işletmelere dair kaynakların tespitini gerektirmektedir. Bu anlamda

halihazırda yapılmış ve belli bir bölgeyi veya iş kolunu inceleyen çalışmalar başlangıç için önemli bir kaynak olarak görülebilir (Çizakça, 1980; İnalçık, 2008).

19. yüzyılın işletmecilik tarihçileri açısından özellikle ilgi çekici olmasının bir nedeni bu dönemde fabrika türü 'modern' işletme formlarının yaygınlaşmaya başlamasıdır. Edward Clark'ın büyük oranda İngiliz belgelerine dayanan makalesi bu alandaki ilk çalışmalardan biridir ve Tanzimat dönemindeki sanayi projesinin büyüklüğüne işaret etmektedir (Clark, 1974). Zeytinburnu'ndan Yedikule ve Yeşilköy'e uzanan, daha sonra Hereke ve İzmit'e de genişleyen sanayi projesinin İmparatorluğun bürokrasi ve finans alanında önde gelen Ermeni ailelerinden Dadyan ailesi tarafından yönetildiğini biliyoruz. Dadyan ailesi üstüne daha sonra yapılan çalışmalar da (Tuğlacı, 1993), ailenin erken dönem Osmanlı sanayileşmesinde oynadığı önemli rolü göstermekte, bir yandan yönetim stratejilerinde ailevi ve iktisadi saiklerin iççeliğini sergilemekte, bir yandan da bu sınıai girişimlerin kısa bir süre sonra Osmanlı toplumsal iktisadi yapısının dışına itilecek azınlık grupların devletle kurduğu güven ilişkilerine dayandığını işaret etmektedir. Tanzimat sonrası Osmanlı sanayiine dair yapılmış çalışmalar bir yandan imalat sektöründe gayrimüslimlerin yoğun rol oynadığını göstermekte, bir yandan da devletin iktisadi politikalar ve hukuki reformlar vasıtasıyla yatırımların önüne açmak için harcadığı çabaları özetlemektedir.

Çalışmalar geç Osmanlı döneminde özel sektör ve devlet tarafından kurulan fabrikaların hangi tamamlayıcı kurum ve politikalarla desteklendiği hakkında kapsamlı bilgi vermektedir (Önsoy, 1984): 1850'de Fransız Ticaret Hukuku Osmanlıcaya çevrilip kabul edildikten sonra imtiyaz sahiplerine anonim şirket kurma hakkı tanınmıştır ve bu sayede büyük yatırımlar için gereken sermayenin toparlanmasını kolaylaştırılmıştır. Devlet ayrıca sanayiye teşvik amacıyla 1851 ve 1873 yıllarında fabrika kuracaklara gümrük ve vergi muafiyetleri tanımaya başlamıştır. Daha sonra, bu teşvikler daha da genişletilerek yeni kurulacak fabrikalara 10 yıl süresince vergi muafiyeti getirilmiştir. Ayrıca, şeker, dokuma, cam, porselen, kağıt, kibrit, kauçuk gibi alanlarda bazı yatırımlara sınırlı imtiyazlar da verilmiştir. Özellikle büyük fabrikaların kurulabilmesi için Avrupa'dan getirilecek olan makine ve aletler için devlet gümrük muafiyeti de tanınmıştır. Fakat bu dönemde Avrupa ülkelerine tanınan imtiyazlar sebebiyle dış gümrüklerin korumacı bir biçimde kullanılmasının mümkün olmadığını hatırlatalım.

Bu dönemde devlet desteği ile kurulmaya çalışılan bazı fabrikaların faaliyete dahi geçemediğini, bazılarının ise çok kısa süreli olduğunu biliyoruz (Karayaman, 2010). Fakat bir bütün olarak tüm bu politikaların ne ölçüde etkili olduğunu söylemek kolay değildir. Maalesef halen bu dönemde kurulan fabrikaların çoğu için ne kadar uzun süre hayatta kalabildiklerinin ve teknoloji

transferinde ne ölçüde başarılı olduklarının sistematik bir değerlendirilmesi yapılmamıştır. Halbuki Osmanlı fabrikalarını arşiv belgelerine dayanarak inceleyen yeni çalışmalar tek tek fabrikaların üretim teknolojileri ve girdi maliyetleri açısından çok önemli bilgiler sunmaktadır (Küçükerman, 1987; Öztürk, 1990; Buluş, 2000; Kurt, 2011). Fakat bu çalışmaları bir araya getiren ve karşılaştırmalı bir açıdan sektörlerin veya işletmelerin verimlilik ve üretkenlik performanslarını değerlendiren pek az nicel değerlendirmeye rastlanmaktadır. Roger Owen'ın (1984) giriştiği türde imalat sektörünü imalathane büyüklüğü ve işletme sermayesi açısından kategorileştirmeye ve istatistiki veri tabanı hazırlamaya yönelik girişimlerden de söz etmek mümkün değildir. Bir istisna 20. yüzyıl başı Osmanlı sanayi sayımlarının (Ökçün, 1984) emek ve sermaye verimliliği hesaplarında kullanılmasıdır (Çiftçi ve Seymen, 2011). Bu çalışmaların çoğalmasında ve özellikle işletmelerle ilgili mikro incelemelerin dönemin iktisat politikası ve teknoloji transferi çabalarını ele alan makro çalışmalarla ilişkilendirilmesi bu yazının uluslar arası yazın içinde ilgi görmesini sağlayacaktır. Son dönemde araştırmacılar bu fabrikaları idari ve örgütsel özellikleri yönünden çalışmaya başlamışlardır (Topal vd., 2012)⁶.

Bu işletmelerin incelenmesiyle öne çıkması muhtemelen sorulardan biri yerli girişimlerin yabancı işletme modellerini nasıl seçtiği ve kendi koşullarına uyarladığı sorusudur. Özellikle teknoloji transferinde başvurulan yöntemler ve olası kültürel-kurumsal engellerin incelenmesi işletmecilik tarihinin modern döneme ilişkin soruları ile de doğrudan ilişkilendirilebilir. Farklı ülkeleri teknoloji transferini kısıtlayan kültürel nitelikleri açısından karşılaştıran çalışmalar tarihsel araştırmalarda da yok gösterici olabilir (Kedia ve Bhagat, 1988). Bu işletmelerin kalite yönetimi, iş idaresi ve pazarlama stratejileri yönünden incelenmesi de bu yazının doğrudan işletme alanının güncel soruları ile bağlanabilmesini sağlayacaktır.

İşletmecilik tarihi açısından özellikle ilgi çeken bu alanda hem yerli, hem yabancı arşivlerde yapılacak kaynak taramaları daha bütüncül bir değerlendirmeyi olanaklı kılacaktır. Bu açıdan Osmanlı tarihçileri ile işletmecilik tarihçileri arasında işbirliğine dayalı projeler alanın ilerleyebilmesi için son derece önemlidir. Uluslar arası yazın modern kapitalizmin merkez ülkelerinin dahi işletme modelleri açısından birbirinden farklı özellikler gösterdiğine işaret etmiştir. Firmalar dışında iş grupları ve işletmeler arası farklı seviyelerde ilişkiler, aile şirketlerinin ağırlığı, karşılaştırmalı yazın açısından rahatlıkla ilgi görebilecek konulardır. Özellikle uzun süre hayatta kalmış köklü şirketlerin

⁶ Bu kısa değerlendirmede atıf yapamadığımız çalışmalar vardır. Osmanlı sanayi ve fabrikaları yazınına işletmecilik tarihi perspektifinden değerlendiren kapsamlı bir araştırma için bkz. Kurt ve Demir (2015).

arşivleri, aile arşivleri ve henüz kurulmaya başlanan ticaret odalarının arşivleri bu konuları ele almak için öncelikli olarak başvurulabilecek kaynaklardır.

İktisat tarihi yazını içinde yukarıda sözü geçen çalışmaları tamamlayacak birkaç alt alandan bahsedebiliriz. Birincisi, son dönemde Osmanlı fabrikalarına emek tarihi açısından yaklaşan araştırmalardır. Örneğin Erdem Kabadayı (2009), İstanbul'da piyasa koşullarında rekabet eden nadir devlet girişimlerinden olan fes fabrikasında iş bölümü ve kazanç dağıtımını incelemiş ve Osmanlı tarih yazınında yaygın bir kanı olan etnik ayrımlar temelinde bir işbölümü var olduğu savını reddetmiştir. Din ve cinsiyet ayrımının ise Feshane'de üst düzey yönetimde çalışabilme açısından belirleyici bir kıstas olduğunu göstermiştir. Benzer bir sonucu, toplumsal cinsiyet teorileri bağlamında tartışmak üzere Cibali'deki Reji fabrikası üzerine yapılan bir çalışma sunmuştur (Balsoy 2009).⁷ Bunun yanında fabrikaların 'mekansal' analizini yapan çalışmalar da Osmanlı-Türkiye işletmecilik tarihçilerinin değerlendirebileceği bir malzeme sunmaktadır (Erder 1975, Boyacıoğlu 2014). Bu tür çalışmalar doğrudan işletme tarihinin soruları ile ilgilenmeseler de, işletme tarihçilerinin başka kaynaklarla birlikte faydalanabilecekleri, mekanın örgütsel analiz çerçevesinde incelendiği (Decker 2014) bir yazın ile de ilişkilendirilebilecek alternatif kaynaklar olarak görülebilir.

3.3. Osmanlı Hukuki ve Kültürel Kurumları

İşletme tarihi açısından ilgi çekmesi muhtemel alanlardan bir diğeri Osmanlı iktisat tarihi yazınında görece daha geç kendine yer bulmuş ve hukuksal yapının iktisadi performans ile ilişkisini araştıran kurumsal iktisat literatüründen yola çıkan çalışmaları kapsar. Hangi kurumların iktisadi gelişmeyi olanaklı kıldığı sorusuna cevap ararken işaret edilen önemli unsurlardan biri sermayenin birleştirilmesi ve ortaya çıkan yönetim sorunlarının çözülmesi amacı taşıyan bir sözleşme aracı olarak işletme türlerine işaret etmiştir (Chandler, 1977; Rosenberg vd., 1986; Blair, 2003; Hansmann ve Kraakman, 2000). Bu yazın içinde önemli bir alt tartışma ülkenin hukuku yapısı ile sermayenin birleştirilmesi ve kalıcı bir biçimde yatırım amacıyla kullanılabilmesini olanaklı kılan işletme türleri arasındaki ilişkiye odaklanır. La Porta vd. (1998, 2000) Anglo-Sakson hukuk sisteminin (*common law*)--yatırımcı ve alacaklı haklarını korumaya daha elverişli olması nedeniyle--şirketleşmeye ve iktisadi büyümeye olumlu etkisi olduğunu öne sürer. Guinnane vd. (2007) ise Kıta Avrupası hukuk sisteminin (*civil law*) kimi örneklerinde yatırımcı hakları ile kurucu kaygılarını desteklemeye dönük yenilikler (örneğin limitet şirket,

⁷ Osmanlı-Türkiye emek tarihi yazını üzerine bkz. Atabaki ve Brockett (2009).

GmbH) ortaya çıkarmakta daha başarılı olduğuna dikkat çekmiştir. Bu çalışma ayrıca sermaye birliktelikleri ile meydana getirilen işletmelerde temel ikilemin ortaklardan birinin ayrılması ile ortaya çıkacak şirket sonlanması (*dissolution*) tehdidine karşılık şirketten çıkışı zorlaştıran düzenlemelerin azınlık hissedarları için yaratacağı dezavantajlar (*minority oppression*) olarak belirlemiştir. La Porta vd. (1998, 2000)'ne bir başka eleştiri hukuk sistemlerini Anglo-Sakson ve Kıta Avrupası arasında anlamlı bir ayırım olmadığını belirten ve çok sayıda ülkenin şirketler hukuku niteliklerini ayrıntılı bir biçimde karşılaştırarak temel farklılığın hukuk sistemlerini kendileri geliştiren (*origin countries*) ve dışarıdan nakil eden (*transplant countries*) arasında olduğuna dikkat çeken çalışmalarıdır. Bu çalışmalar hukuk sistemlerini dışarıdan alan ülkelerin genel olarak yaratıcı kapasitesinin ve esnekliğinin daha düşük olduğunu öne sürer (Pistor vd., 2003; Berkowitz vd., 2003).

Hukuksal olarak tanımlanan ve düzenlenen işletme türlerinin zaman içinde nasıl geliştiğini ve değiştiğini, bu değişimlerin hangi yönetim sorunlarını çözdüğünü inceleyen çok sayıda çalışma mevcuttur. Fakat bu çalışmalar büyük oranda Avrupa, Kuzey Amerika ve Japonya gibi gelişmiş ülke örneklerine odaklanmıştır (Hannah, 2007; Harris 2000, 2005; Guinnane vd., 2007; Lamoreaux ve Rosenthal, 2005, 2006; Guinnane, 2002; Guinnane ve Martinez-Rodriguez, 2014; Nicholas, 2015). Son dönemde bu literatür görece geri kalmış ve hukuk sistemini dışarıdan almak durumunda kalan ülkeleri ele alan çalışmalarla çeşitlenmiş ve özellikle bu çalışmalarda hukuksal çerçevenin nasıl nakil edildiği üzerine bir analiz öne çıkmıştır (Pistor vd., 2002; Harris ve Crystal, 2009). Fakat kapsamlı bir arşiv araştırmasına dayanan birkaç çalışma (Gregg, 2015; Artunç, 2015b) hariç 'geç gelişen' ülke örnekleri üzerine incelemeler büyük oranda hukuksal gelişimi yasalar üzerinden takip ve tasvir eden, muhtemelen bu ülkeler için daha ciddi bir sorun teşkil eden veri eksikliği yüzünden nicel analiz ile uğraşmayan çalışmalar olmuştur. Türkiye ise maalesef bu yazında ne tasvir edici bir çalışma düzeyinde, ne de daha nicel bir çalışma ile yer alamamıştır.

Halbuki önde gelen iktisat tarihçilerinin son dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun kurumsal yapıları üzerine çalışmaları bu tür soruların ele alınması için önemli bir kapı açmıştır. Öte yandan Pamuk (2004), Osmanlı İmparatorluğunda kamu maliyesi kurumlarının zaman içinde önemli şekilde değişiklik geçirdiğini göstermiştir. Kuran (2003, 2011) ise İslam hukukunda sermayenin bir araya gelmesini ve uzun süre devamlılık isteyen projelerde dağılmadan kullanılabilmesini olanaklı kılan, tüzel kişilik taşıyan ortaklıkların mümkün olmamasını iktisadi durağanlığın sebeplerinden biri olarak tespit etmiştir. Kuran'ın da vurguladığı gibi tüzel kişilik taşımayan ortaklıklar, ortaklardan birinin isteği ile

çözülebilir ve bu çözülme riskinin ortaya çıkaracağı alıkoyma (*hold-up*) sorunu yüzünden olası yatırımların gerçekleşmemesine sebep olabilir (Lamoreaux ve Rosenthal, 2006). İslam hukuku üzerine kadı sicilleri kullanılarak yapılan çalışmalar da Kuran'ın öngördüğü üzere ortaklıkların genelde küçük (2-3 ortaklı) olduğu ve çok uzun sürmediği yönündedir (Çizakça, 1996; Gedikli, 1998; Kuran, 2011).

Osmanlı iktisat tarihi üzerine bu çalışmalar Osmanlı kurumları ve iktisadi geri kalmışlıkla olası bağlantılarını anlamamız için önemli bulgular sunmaktadır. Fakat şu ana kadar yapılan çalışmalar ile ne Osmanlı dönemi için, ne de 1980 öncesi Cumhuriyet dönemi için işletmelerin türleri, yönetim yapısı, büyüklükleri ve performansları arasındaki ilişkileri ampirik olarak incelemek mümkün değildir. Osmanlı dönemi şirketleri üzerine yapılan çalışmalar büyük oranda anonim şirketler üzerinde durmuş ve belli bir örneklem için mukavelelerin hukuksal muhteviyatını tasvir etmekle yetinmiştir (Kazgan, 1999; Yılmaz, 2011). Hukuksal sistemin büyük ölçüde dışarıdan nakledildiği, fakat bağımsız (politika ve hukuksal sistem tercihlerini açık bir dış baskı altına kalmadan yapabilen) Türkiye örneğini çalışmak büyük oranda gelişmiş ülke veya sömürge örneklerini çalışan hakim yazının tezlerinin de gözden geçirilmesini sağlayacak, hukuksal sistem ve iktisadi gelişme arasındaki ilişkiye dair kuramsal tartışmaya kapsamlı bir katkıyı olanaklı kılacaktır.⁸

4. Sonuç

Osmanlı iktisat tarihi yazını, işletmecilik tarihi açısından değerlendirilebilecek önemli bir bilgi birikimi sağlamıştır. Osmanlı tebaası tarafından kurulmuş ticaret ağları ve 19. yüzyıl sonrasında büyük oranda devlet teşvikiyle ortaya çıkmış sanayi girişimlerinin işletme tarihçileri açısından sunacakları olanaklar açıktır. İlk konu için örgütlenme şekilleri ile sosyal-kültürel yapılar arasındaki ilişkiler ve girişimciliğin nitelikleri, ikinci konu için ise devletin özel müteşebbis ile ilişkisi ve yabancı örgütsel-idari modellerin ne şekilde adapte edildiği kuramsal yazına doğrudan bağlanan sorulardır. Fakat bu sorular ancak Osmanlı devlet ve özel arşiv kaynaklarının kullanıldığı vaka incelemeleri ile ele alınabilecek konulardır.⁹ Bu iki konu yanında henüz işletmecilik tarihçiliği açısından ilgisi aynı derecede bariz olmayan iki farklı konuda da çalışmalar kuramsal katkı sağlayabilir. Birincisi 19. yüzyıl öncesi üretim kurumları, ikincisi ise işletmelerin hukuksal türlerini

⁸ Ağır ve Gökatalay'ın Milli İktisat dönemi 'Osmanlı Anonim Şirketleri'nin hukuki özellikleri üzerine çalışması şu anda *Türkiye Ekonomisi ve Kalkınma İktisadı -- Fikret Şenses'e Armağan Kitabı*'nda yayına hazırlık aşamasındadır.

⁹ Kurt (2016)'un belirttiği gibi başka sebepler yanında, sosyal bilimciler açısından Osmanlıca metinlerin okunmasındaki zorluk bu tür araştırmaların yaygınlaşmasında önemli bir engel olmaya devam etmektedir.

inceleyen alandır. Osmanlı iktisat tarihinde belli bir bilgi birikiminin sağlandığı bu alanlar ile bir yandan kuramsal açıdan daha iddialı, bir yandan da konu ve metodoloji bakımından daha çeşitli hale gelen işletmecilik tarihi yazını arasındaki bağları göstermeye çalıştık.

Kuramsal olarak işletme alanında örgütsel kuram ve örgütsel kültür yazını, iktisat alanında ise işlem maliyetleri alanı ve sözleşme kuramı alanını Osmanlı iktisat tarihinin halihazırda ilgilendiği konularda ön kabullerini yeniden gözden geçireceği ve 'işletmecilik tarihi' alanının araştırmacıları ile disiplinler arası bir diyaloga girebileceği çalışma hatlarına işaret eder. Fakat veri erişiminde ağırlığın devlet arşivlerinde olması, özel sektör arşivciliğinde eksikler, nicel veri derleme çabalarında yetersizlik kuramsal soruların ele alınmasını zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte son dönemde işletme ve iktisat tarihimizde artan disiplinler arası ve ekibe dayalı çalışmalar bu yazının hayli zengin bir gelişme imkanına sahip olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Ağır, S., & Yıldırım, O. (2015). Gedik: What's in a name? In S. Faroqhi (Ed.), *Bread from the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities* (pp. 217-236). Berghahn Books.
- Amatori, F., & Jones, G. (Eds.), (2003). *Business History Around the World*. Cambridge University Press.
- Amsden, A. H. (2001). *The Rise of the Rest: Challenges to the West from Late-Industrializing Economies*. Oxford University Press.
- Artunç, C. (2015a). The price of legal institutions: The *berath* merchants in the eighteenth-century Ottoman empire. *Journal of Economic History*, 75(3), 720-748.
- Artunç, C. (2015b). Enterprise forms and firm mortality: evidence from the mixed courts, 1910–1949, *paper presented in the XVIIth World Economic History Congress*.
- Atabaki, T., & Brockett, G. D. (2009). Ottoman and Republican Turkish labour history: an introduction. In T. Atabaki & G. D. Brockett (Eds.), *Ottoman and Republican Turkish Labour History* (pp. 1-17). Cambridge University Press.
- Baer, G. (1970). Monopolies and restrictive practices of Turkish guilds. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 13(2), 145-165.
- Bal, M. A. (2007). *Trabzonlu Ünlü Simalar ve Trabzon'un Ünlü Aileleri*. Çatı Kitapları.
- Balsoy, G. (2009). Gendering Ottoman labor history: the Cibali Régie factory in the early twentieth century. *International Review of Social History*, 54(S17), 45-68.
- Baskıcı, M. (2002). Osmanlı Anadolu'sunda Sigorta Piyasası: 1860-1918. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 57(04), 2-33.
- Berkowitz, D., Pistor K., & J.F. Richard. (2003). Economic development, legality, and the transplant effect, *European Economic Review*, 47(1), 165-195.
- Boyacıoğlu, D. (2014). *Osmanlı Fabrika Yapılarının Kentsel ve Mimari Analizi*, unpublished Ph.D. thesis, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Bresnen, M., & Fowler, C. (1994). The organizational correlates and consequences of subcontracting: evidence from a survey of South Wales businesses. *Journal of Management Studies*, 31(6), 847-864.
- Buğra, A. (1994). *State and business in modern Turkey: A comparative study*. SUNY Press.
- Buluş, A. (2000). *Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası*. unpublished Ph.D. thesis, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Cassis, Y., Minoglou, I. P. (Eds.). (2005). *Entrepreneurship in theory and history*, Palgrave Macmillan USA.
- Casson, M. (1997). Institutional economics and business history: A way forward?, *Business History*, 39(4), 151-171.
- Chalcraft, J. T. (2012). *The Striking Cabbies of Cairo and Other Stories: Crafts and Guilds in Egypt, 1863-1914*. SUNY Press.
- Chandler, A. (1977). *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business*. Harvard University Press.
- Chandler, A. D. (1990). *Strategy and Structure: Chapters in the History of the Industrial Enterprise*. MIT press.
- Chatziioannou, M. C. (2005). Greek merchant networks in the age of empires (1770–1870). In B. McCabe & G. Harlaftis (Eds.), *Diaspora Entrepreneurial Networks: Four Centuries Of History* (pp. 371-382). Berg.
- Chang, H. J. & Kozul-Wright, R. (1994). Organising development: comparing the national systems of entrepreneurship in Sweden and South Korea. *Journal of Development Studies* 30(4), 859-891.
- Chang, H. J. (2003). *Globalization, Economic Development and the Role of the State*. Zed Books.
- Chang, H. J. & Evans, P. (2005). The role of institutions in economic change. In S. De Paula & G. A. Dymksi (Eds.), *Reimagining Growth: Towards a Renewal of Development Theory*. Zed Books.
- Chang, H. J. (2006). Understanding the relationship between institutions and economic development: some key theoretical issues. *Revista de Economia Institucional*, 8(14), 125-136.
- Clark, E. C. (1974). The Ottoman industrial revolution. *International Journal of Middle East Studies*, 5(01), 65-76.
- Çakmak, B. (2008). XX. Yüzyıl Başında Uşak'ta Kurulan İp Fabrikaları, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1(2), 41-58.
- Çiftçi, M., & Seymen, R. (2011). Osmanlı Endüstriyel Üretim Yapısının (1913-15) Emek-Sermaye Bileşiminde

- İncelenmesi. *International Journal of Human Sciences*, 8(2), 1090-1105.
- Çizakca, M. (1980). A short history of the Bursa silk industry (1500-1900). *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 23(1), 142-152.
- Çizakca, M. (1996). *A Comparative Evolution of Business Partnerships: The Islamic World and Europe with Specific Reference to the Ottoman Archives*. Brill.
- Çolpan, A. M. & Hikino, T. (2008). Türkiye'nin Büyük Şirketler Kesiminde İşletme Gruplarının İktisadi Rolü ve Çeşitlendirme Stratejileri. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 8(1-2), 23-58.
- Çolpan, A. M. (2010). Business groups in Turkey. In A. Çolpan, T. Hikino & J. R. Lincoln (Eds.), *The Oxford Handbook of Business Groups* (pp. 486-525). Oxford University Press.
- Decker, S. (2014). Solid intentions: an archival ethnography of corporate architecture and organizational remembering. *Organization*, 21(4), 514-542.
- De Jong, A., Higgins, D. M., & van Driel, H. (2015). Towards a new business history? *Business History*, 57(1), 5-29.
- Der Matossian, B. (2007). The Armenian commercial houses and merchant networks in the 19th century Ottoman Empire. *Turcica: Revue d'Études Turques - Peuples, langues, cultures, États*, 39, 147-174.
- Erder, L. (1975). Factory districts in Bursa during the 1860's. *ODTU Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 1, 86-87.
- Ergenç, Ö. (2006). *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa: Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*. Türk Tarih Kurumu.
- Faroqhi, S. (2005). *The Ottoman Empire and the world around it* (No. 7). IB Tauris.
- Fridenson, P. (2004). Business failure and the agenda of business history. *Enterprise and Society*, 5(04), 562-582.
- Galambos, L. (2003). Identity and the boundaries of business history: an essay on consensus and creativity. In F. Amatori & G. Jones (Eds.), *Business History Around the World* (pp. 11-30), Cambridge University Press.
- Gedikli, F. (1998). *Osmanlı Şirket Kültürü: XVI-XVII. Yüzyıllarda Mudarebe Uygulaması*. İz Yayıncılık.
- Genç, M. (2007). Osmanlı Esnafı ve Devlet. In İ. Ortaylı (Ed.), *Lonca'dan Oda'ya: İstanbul Ticaret Odası'nın 125. Yılı Anısına* (pp. 81-85). İTO Yayınları.
- Genç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. Ötüken.
- Geyikdagi, V. N. (2011). *Foreign Investment in the Ottoman Empire: International Trade and Relations 1854-1914*, I.B. Tauris.
- Gilbar, G. G. (2005). Muslim tujjār of the Middle East and their commercial networks in the long nineteenth century. *Studia Islamica*, 100/101, 183-202.
- Goldberg, J. (2012). *Trade and Institutions in the Medieval Mediterranean: the Geniza Merchants and Their Business World*. Cambridge University Press.
- Gökşen, N. S. & Üsdiken, B. (2001). Uniformity and diversity in Turkish business groups: effects of scale and time of founding. *British Journal of Management*, 12(4), 325-340.
- Gregg, A. (2015). *Factory productivity, firm organization, and corporation reform in the Russian Empire, 1894-1908*. Unpublished Ph.D. thesis, Yale University.
- Greif, A. (1993). Contract enforceability and economic institutions in early trade: the Maghribi traders' coalition. *American Economic Review* 83(3), 525-548.
- Guinnane, T. W. (2002). Delegated monitors, large and small: Germany's banking system, 1800-1914. *Journal of Economic Literature* 40(1), 73-124.
- Guinnane, T., Harris, R., Lamoreaux, N., & J. L. Rosenthal (2007). Putting the corporation in its place. *Enterprise and Society* 8(3), 687-729.
- Guinnane, T. ve Martínez-Rodríguez, S. (2014). Flexibility in Spanish company law, 1885-1936. *Revista de Historia Industrial* 56, 81-113.
- Hanna, N. (2011). *Artisan Entrepreneurs in Cairo and Early-Modern Capitalism (1600-1800)*. Syracuse University Press.
- Hannah, L. (2015). A global corporate census: publicly traded and close companies in 1910. *Economic History Review* 68(2), 548-573.
- Hansmann, H. & Kraakman, R. (2000). The end of history for corporate law. *Georgetown Law Journal*, 89(2), 439-468.
- Harris, R. (2000). *Industrializing English Law: Entrepreneurship and Business Organization, 1720-1844*. Cambridge University Press.
- Harris, R. (2005). The English East India Company and the history of company law. In E. Gekpen-Jager, G. Solinge & L. Timmerman (Eds.), *VOC 1602-2002: 400 Years of Company Law* (pp. 219-247), Kluwer Legal Publishers.
- Harris, R. ve Crystal, M. (2009). Some reflections on the transplantation of British company law in post-Ottoman Palestine. *Theoretical Inquiries in Law*, 10(2), 561-587.
- İnalçık, H. (2008). *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Issawi, C. P. (1966). *Economic history of the Middle East, 1800-1914*. Chicago University Press.
- Jones, G., & Khanna, T. (2006). Bringing history (back) into international business. *Journal of international business studies*, 37(4), 453-468.
- Kabadayı, M. E. (2009). Working in a fez factory in Istanbul in the late nineteenth century: division of labour and networks of migration formed along ethno-religious lines. *International Review of Social History*, 54(S17), 69-90.

- Kaplanoğlu, R. (2012a). *1889-1937 Yıllarında Bursa Ticaret ve Sanayi Odası (BTSO) Üyeleri*. Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları.
- Kaplanoğlu, R. (2012b). 1830 Yılı İlk Nüfus Sayımına Göre 1830-1842 Yıllarında Bursa'da Ticaret Hayatı. *Sosyal Tarih* 38, 51-59.
- Karavar, H. (2007). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmit Çuha Fabrikası (1844-1920)*. Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Karayaman, M. (2010). Osmanlı Devleti'nde Şeker Fabrikası Kurma Teşebbüsleri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 25(1), 297-318.
- Katsiardi-Hering, O. (2009). Christian and Jewish Ottoman subjects: family, inheritance and commercial networks between East and West (17th-18th centuries). In S. Cavaciocchi (Ed.), *La famiglia nell'economia europea, secoli XIII-XVIII* (pp. 1000-1032). Firenze University Press.
- Kedia, B. L., & Bhagat, R. S. (1988). Cultural constraints on transfer of technology across nations: implications for research in international and comparative management. *Academy of Management Review*, 13(4), 559-571.
- Kılınçoğlu, D. T. (2005). Protestan Ahlak, Gösterişli Tüketim ve 19. yüzyıl Osmanlı iktisat düşüncesi: Ahmet Mithat Efendi. In F. Ercan & Y. Akkaya (Eds.), *Kapitalizm ve Türkiye: Kapitalizm, Tarih ve Ekonomi*. Dipnot Yayınları.
- Köse, Y. (2008). Nestlé in the Ottoman Empire: global marketing with local flavor, 1870–1927. *Enterprise and Society*, 9(4), 724-761.
- Kuran, T. (2003). The Islamic commercial crisis: institutional roots of economic underdevelopment in the Middle East. *Journal of Economic History*, 63(2), 414-446.
- Kuran, T. (2011). *The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East*. Princeton University Press.
- Kurt, M. (2016). Bir Disiplin Olarak İşletmecilik Tarihi: Doğuşu, Gelişimi, Türkiye'de Potansiyeli ve Zorlukları Üzerine. *Turkish Journal of Management* 1(1), 41-55.
- Kurt M. & K. Demir. (2015). İşletmecilik Tarihi Üzerine bir Bibliyografya Denemesi: Osmanlı Sanayileşmesi ve Fabrikalar. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 13(2), 114-139.
- Kurt, B. (2011). Buz Temininde Sanayileşme ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Kurulan Buz Fabrikaları. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 30, 73-98.
- Küçükerman, Ö. (1987). *Hereke Fabrikası: Saraydan Hereke'ye Giden Yol*. Sümerbank Yayınları.
- Lamoreaux, N. R., Raff, D. M., ve Temin, P. (1997). New economic approaches to the study of business history. *Business and Economic History*, 26(1), 57-79.
- Lamoreaux, N. R. (2011). The mystery of property rights: a US perspective. *Journal of Economic History*, 71(02), 275-306.
- Lamoreaux, N. R., ve Rosenthal, J. L. (2006). Corporate governance and the plight of minority shareholders in the United States before the Great Depression. In E. L. Glaeser & C. Goldin, *Corruption and Reform: Lessons from America's Economic History* (pp. 125-152), University of Chicago Press.
- Lamoreaux, N. R. & Rosenthal, J. L. (2005). Legal regime and contractual flexibility: a comparison of business's organizational choices in France and the United States during the era of industrialization. *American Law and Economics Review*, 7(1), 28-61.
- La Porta, R., Silanes, F. L., Shleifer, A. & Vishny, R. W. (1998). Law and finance. *Journal of Political Economy*, 106(6), 1113-1155.
- La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., & Shleifer, A. (1999). Corporate ownership around the world. *Journal of Finance*, 54(2), 471-517.
- La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., Shleifer, A., & Vishny, R. (2000). Investor protection and corporate governance. *Journal of Financial Economics*, 58(1), 3-27.
- Lazonick, W. (2003). The theory of the market economy and the social foundations of innovative enterprise. *Economic and Industrial Democracy*, 24(1), 9-44.
- Lipartito, K. (1995). Culture and the practice of business history. *Business and Economic History*, 24(2), 1-41.
- McCabe, B. & G. Harlaftis (Eds.). *Diaspora Entrepreneurial Networks: Four Centuries Of History*. Berg.
- Mellahi, K., Demirbag, M., & Riddle, L. (2011). Multinationals in the Middle East: challenges and opportunities. *Journal of World Business*, 46(4), 406-410.
- Nicholas, T. (2015). The organization of enterprise in Japan. *Journal of Economic History*, 75(2), 333-363.
- O'Brien, P. K. (2010). Ten years of debate on the origins of the great divergence. *Reviews in History*, 1008.
- Owen, R. (1984). The study of Middle Eastern industrial history: notes on the interrelationship between factories and small-scale manufacturing with special references to Lebanese silk and Egyptian sugar, 1900–1930. *International Journal of Middle East Studies* 16(04), 475-487.
- Ökçün, A. G. (1984). *Osmanlı sanayii: 1913-1915 istatistikleri*. Hil Yayın.
- Önsoy, R. (1984). Tanzimat dönemi sanayileşme politikası, 1839-1876. *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2(2), 5-12.
- Özkara, B., Kurt M., & Karayormuk K. (2008). Türkiye'de işletme grupları: eskiler ve yeniler. *Yönetim Araştırmaları Dergisi, Mart-Ekim*.
- Öztürk, N. (1990). XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası. *Vakıflar Dergisi*, 21, 23-80.
- Özveren, E. (2001). Ottoman economic thought and economic policy in transition. In M. E. Mata & M. Psalidopoulos,

- Economic Thought and Policy in Less Developed Europe: The Nineteenth Century*, 129-144.
- Pamuk, Ş. (1986). The decline and resistance of Ottoman cotton textiles, 1820–1913. *Explorations in Economic History*, 23(2), 205-225.
- Pamuk, Ş. (2004). Institutional change and the longevity of the Ottoman Empire, 1500–1800. *Journal of Interdisciplinary History* 35(2), 225-247.
- Pech, M. (1911). *Manuel des Sociétés Anonymes Fonctionnant en Turquie*. Istanbul.
- Petmezas, S. (1990). Patterns of Proto-industrialization in the Ottoman Empire: the case of eastern Thessaly, ca.1750-1860. *Journal of European Economic History*, 19(3), 575-603.
- Pistor, K., Keinan Y., Kleinheisterkamp, J. & West M. D. (2003). Innovation in corporate law. *Journal of Comparative Economics*, 31(4), 676-694.
- Pistor, K., Keinan, Y., Kleinheisterkamp, J., & West, M. D. (2002). Evolution of corporate law: a cross-country comparison. *University of Pennsylvania Journal of International Law*, 23.
- Quataert, D. (1988). Ottoman handicrafts and industry in the age of European industrial hegemony, 1800-1914. *Review (Fernand Braudel Center)*, 11, 169-178.
- Quataert, D. (1994). *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*. SUNY Press.
- Reilly, J. A.. (1993). From workshops to sweatshops: Damascus textiles and the world-economy in the last Ottoman century. *Review (Fernand Braudel Center)*, 16(2), 199–213.
- Sayar, A. G. (2000). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması* (2. Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Scranton, P., & Fridenson, P. (2013). *Reimagining Business History*. JHU Press.
- Thomas, A. S., & Mueller, S. L. (2000). A case for comparative entrepreneurship: assessing the relevance of culture. *Journal of International Business Studies*, 31(2), 287-301.
- Topal, M., Erdemir, E., & Kırılı, E. (2012). Tanzimat Dönemi Sanayileşme Hareketinin Türkiye’de İşletmecilik Anlayışının Oluşumuna Etkileri Hereke Fabrikası ve Nizamnamesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25.
- Toprak, Z. (1994). Nationalism and economics in the Young Turk era (1908–1918). In J. Thobie & S. Kaçal, *Industrialisation, Communication et Rapports Sociaux en Turquie et en Méditerranée Orientale* (pp. 260-266), Harmattan.
- Tripathi, D. (2004). *The Oxford History of Indian Business*. Oxford University Press.
- Tuğlacı, P. (1993). *Dadyan Ailesi’nin Osmanlı Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü*. Pars Yayıncılık.
- Vlami, D., & Mandouvalos, I. (2013). Entrepreneurial forms and processes inside a multiethnic pre-capitalist environment: Greek and British enterprises in the Levant (1740s–1820s). *Business History* 55(1), 98-118.
- Whitley, R. D. (1990). Eastern Asian enterprise structures and the comparative analysis of forms of business organization. *Organization Studies* 11(1), 47-74.
- Yıldırım, O. (2008). Ottoman guilds in the early modern era. *International Review of Social History*, 53, 73-93.
- Zeitlin, J. (2003). Productive alternatives: flexibility, governance, and strategic choice in industrial history. In F. Amatori & G. Jones, *Business History Around the World at the End of the Twentieth Century* (pp. 62-80). Cambridge University Press.